

Hara ngākau kino

Maumaulao fakatupu 'e

he taaufehi'a

Fakamatala Nounou ke

fai'aki 'a e Feinga

Femahino'aki

KO E TALATEU

Ko e hiki fakanounou eni 'o e Fakamatala mei he Te Aka Matua o te Ture | Law Commission ki hono to e vakai'i fakalelei 'o e lao hia fakatupu taaufehi'a (hate crime law). 'Oku 'oatu 'i heni 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e lao hia taaufehi'a mo 'eke ha ngaahi fehu'i fekau'aki mo e 'uuni me'a temau fakakaukau ki ai 'i hono fai 'o e ngāue ni.

FAKAHŪ MAI HA'O LAU MO E FAKAKAUKAU

'Oku mau faka'amú ke 'omai 'a ho'o fakakaukau. 'E tokoni ho'o tñaki fakaukau ke 'oatu 'aki 'emau ngaahi fokotu'utu'u ki he Pule'angá fekau'aki mo e lao hia fakatupu pe fakalanga taaufehi'a. 'E lava pe ke ke fakahū mai ha'o tohi 'o fakahā mai ai ho lotó mo ho'o fakakaukau. 'Oku 'ikai fiema'u ia ke ke tali kotoa 'a e ngaahi fehu'i 'i he hiki fakamatala nounou ni. 'Oku tãpuni 'a e fakahū mai 'o ho'o tohi fokotu'u fakakaukau 'i he taimi 5pm 'o e 'aho 13 Ma'asi 2025.

'E lava ke 'omai ho lotó mo ho'o vakai, 'aki ha'o:

- Fakafonu 'a e foomu (submission form) 'oku 'i he 'emau uepisaiti: <https://www.lawcom.govt.nz/our-work/hate-crime;>
- 'imeili'i mai ki he [hate.crime@lawcom.govt.nz;](mailto:hate.crime@lawcom.govt.nz) pe
- meili'i mai ha'o tohi ki he: Hate crime, Law Commission, PO Box 2590, Wellington 6140.

Kapau 'oku 'ikai lava ke 'omai ho'o tohi 'i he ngaahi founa ko eni pe te ke fiema'u kemau tokoni atu ki hono fakaa'u mai ho'o tohi talalotó kãtaki 'o:

- 'imeili mai 'i he [hate.crime@lawcom.govt.nz;](mailto:hate.crime@lawcom.govt.nz)
- telefoni mai 'i he 0800 832 526; pe
- ngãue'aki 'a e New Zealand Relay Service kapau 'oku ke tuli, faingata'a 'a ho'o fanongó, kui-tuli, noa pe faingata'a ke ke lea pe talanoa.. Ko e Relay Service 'oku ma'u ia 'i he uepisaiti ko eni: [https://www.nzrelay.co.nz/index.](https://www.nzrelay.co.nz/index)

'Oku 'i ai e fa'ahinga tenau ongo'i faingata'a'ia pe loto mamahi 'i hono fa'u mo fakahū mai ha'a nau tohi talaloto (submission). Kapau te ke fie fakahū mai ha'o tohi talaloto, 'e lava pe ke ke kole ha taha ke tokoni atu. Kapau 'oku ke loto mamahi pe

faingata'a'ia, 'e lava ke ke telefoni pe tātohi (text) mai ki he 1737. Ko e fika telefoni ta'etotongi ia 'e lava ke ma'u atu ha tokoni pe 'e tali ia 'i ha taimi pe - 'aho mo e po'uli. Te ke lava 'o talanoa pe fetohi'aki ai mo ha tokotaha fale'i pe tokoni mataotao kuo 'osi ako'i kinautolu. Ko e tokoni ko ení 'oku tokanga'i ia 'e he Whakarongorau Aotearoa | New Zealand Telehealth Services.

KO E HĀ E ME'A 'E FAI KI HO'O TOHI TALALOTO?

Kapau te ke fakahū mai ha'o tohi talaloto, temau:

- fakakau ia 'i he 'emau ngāué; mo
- tauhi ia ko e kongā 'o e tatau 'o 'emau ngāue kotoa na'e fakahokó.

'E malava pe kemau toe:

- fakakau ho'o tohi talalotó 'i he 'emau fakamatala 'e paakí;
- pulusi ho'o tohi talalotó 'i he 'emau uepisaiti; mo
- ngāue'aki ho'o tohi talalotó ke fakamatala'i'aki 'a e ngāue ni 'i he 'emau ngaahi ngāue kehé.

Ki ha ngaahi fakamatala 'oku toe lahi ange 'a'ahi ki he 'emau uepisaiti 'i heni: <https://www.lawcom.govt.nz/have-your-say/making-a-submission/>.

Pulusi 'o e 'ū tohi talalotó 'i he 'emau uepisaití pe 'i he 'emau ngaahi tohipaakí

'E lava pe ke ke fakahā mai ke 'oua temau pulusi ho hingoá pe ha fa'ahinga fakamatala taautaha 'i ho'o tohi talalotó. 'E toe lava foki ke ke tala mai ke 'oua temau pulusi ha ngaahi kupu 'o ho'o tohi talalotó (hangē ko e, fakamatala 'oku mahu'inga mo fakafo'ituitui fekau'aki mo koe).

Kapau te ke fakahā mai eni, he 'ikai temau pulusi 'a e ngaahi fakamatala ko iá pe ko ha kupu 'i ho'o tohi talalotó 'i he 'emau uepisaití pe 'i he 'emau 'ū tohipaakí. Kapau he 'ikai te ke fakahā mai ha me'a pehē, 'e lava leva kemau pulusi kotoa pe ko ha kongā pē, 'a ho'o tohi talalotó.

Kole ki ha fakamatala 'oku fiema'u ke 'oatu mei a kimautilu

Ko e ngaahi fakamatala 'oku tauhi 'e he Law Commission, 'oku faitu'utu'uni ki ai 'a e lao Official Information Act 1982. Kapau temau ma'u ha kole 'o ha fakamatala 'oku mau ma'u, 'o kau ai 'a ho'o tohi talalotó, kuopau kemau fakakaukau'i ia pe 'e lava ke

tuku atu ia. 'I he 'emau vakai'i pe 'e lava kemau tuku atu ho'o tohi talalotó, te mau fakakau mai ki ai ha'o fekau ke 'oua temau pulusi ho'o fakamatalá 'i he 'emau uepisaití pe paaki 'i ha'a mau tohi, mo ha toe 'uhinga kehe na'a ke fakahoko mai. Temau toe feinga foki ke tau talanoa ki ai.

Lao Privacy Act 2020

Ko e fakamatala 'oku fakahoko ki he Law Commission 'oku faaitu'utu'uni ki ai 'a e lao Privacy Act 2020. 'E lava ke 'asi 'i ho'o tohi talalotó ha ngaahi fakamatala taautaha fekau'aki mo koe. 'Oku 'i ai ho'o totonu ke ke lava 'o sio mo fakatonutonu ha ngaahi fakamatala taautaha fekau'aki mo koe.

KO 'EMAU NGĀUE (VAHE 1)

1. 'Oku lolotonga vakai'i fakalelei 'e he Law Commission 'a e lao fekau'aki mo e hia taaufehi'á (hate crime) 'i Aotearoa New Zealand. Ko e 'Hia taaufehi'a' ko ha tō'onga pe 'oku:
  - 'osi hoko ia ko e maumaulao 'i he lao 'o New Zealand; pea
  - 'oku fakahoko ia koe'uhi ko e taaufehi'a pe tō'onga houtamaki ki ha potanga kakai 'oku 'i ai 'a 'enau to'onga mo ha 'ulungaanga tatau 'a ia ko e common characteristic (hangē ko e tatau 'a honau matakali, lanu, fonua tupu'anga, tui fakalotu, fa'unga (sex) fa'unga-fili (gender), to'u mo ha fa'ahinga faingata'a'ia fakaesino).
2. 'I he tu'u 'a e lao he lolotonga ni, 'e fakakaukau'i he taimi ke hilifaki ha tautea, pe ko ha maumaulao ia na'e fakatupu 'i ha taaufehi'a (hate motivation) 'a e faihiá. Na'e fokotu'u 'e he Komisoni Fakatotolo Fakatu'í ki he 'ohofi fakamālohi 'o e fai'anga lotu 'i Christchurch (feitu'u fai'anga lotu 'o e kau Mosilemí) 'i he 'aho 15 'o Mā'asi 2019 ke fokotu'u ha ngaahi hia taaufehi'a fo'ou. Ko e ngāue ko 'eni 'oku mau fakahokó, ko hono vakai'i pe 'oku 'i ai ha ngaahi faingata'a'ia pe tōnounou 'i he lao lolotonga, pea kapau 'oku 'i ai, 'e anga fēfē nai hano toe monomono e laó ke lelei ange. 'E lava ke kau ai 'a hono fa'u ha ngaahi hia taaufehi'a fo'ou, 'o hangē ko ia ne fokotu'u mai 'e he Komisoni Fakatu'í. 'Oku 'ikai ke fakakau 'i he ngāue ni 'a e lea fakatupu taaufehi'a (hate speech).
3. Ko e taumu'a 'o e Hiki Fakamatala (Consultation Paper) ni mo hono fakanounou ko 'ení ia ke lava ai ha fakafanongo ki he lau 'a e kakai 'o e fonua. Ko e ngaahi tohi talaloto (submissions) temau ma'ú 'e tokoni ia ke fa'u'aki ha ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki ha fakalelei 'e fai. 'I he kongā kimui ange 'i he ngāue ni, temau fai ha fakatalanoa ki ha kau mataotao pe 'e lava ke fakahoko lelei ha ngaahi liliu ke fai ki he laó. 'Oku mau faka'amu 'osi eni 'o 'ave ki he Minisitā Fakamaau'angá 'i he kongā loto 'o e 2026.

HIA TAAUFEHI'Á MO HONO IKU'ANGA (VAHE 2)

4. 'Oku nofotaha e tokanga 'a e hia taaufehi'á ke 'ilo'i mo mahino pe ko hai na'e fai ki ai 'a e taaufehi'á. 'Oku pehē 'e he fa'ahinga 'oku fakatupu 'e he tokanga ko 'ení ia ha toe maumau faka'atamai 'oku toe kovi lahi ange — fakatou'osi ki he tokotaha 'oku fuahiá (victim) pea mo ha kakai kehe 'i he komiuniti te nau ongo'i

manavahē koe'uhi na'a hoko ha me'a tatau kia kinautolu. 'Oku 'i ai e fa'ahinga 'oku nau pehē 'oku toe fakatupu 'e he hia taaufehi'á 'a e maumau ki he sōsaieti fakalukufua 'aki 'ene motumotuhi e vā lelei 'o e kakaí.

5. 'Oku 'ikai fu'u loko lahi 'emau 'ilo ki he hia taaufehi'á 'i Aotearoa New Zealand. Talu mei he 2019, mo hono tākaki 'e he potungāue Ngā Pirihimana o Aotearoa | New Zealand Police 'a e fakamatala mei he ngaahi hia na'e 'osi fakahokó, pe na'e tui e tokotaha fuahiá pe ha taha kehe na'e fakatupu pe fakalanga 'a e maumaulao 'e he taaufehi'a 'l he 2023, na'e fe'unga mo e hia taaufehi'a 'e 5,019 (pe peseti 'e 0.9 'o e ngaahi hia fakakātoa). Ko e ngaahi hia na'e lahi 'ene 'asi mei aí ko he fakahoha'asi, ngaahi hia ki he nofo maau 'a e kakai (hangē ko e tō'onga fakamoveuveu), ngaahi tō'onga fakataumu'a ke fakatupu ha lavea, mo e maumau'i 'o ha koloa. Ko e ngaahi to'onga pe 'ulungaanga na'e lahi taha hono fakataumu'a ki ai 'a e hia taaufehi'a, ko e fonua tupu'angá pe matakali, hoko ki ai 'a e fa'unga-fefine-pe-tangata (sexual orientation), tui fakalotu mo e fa'unga-fili (gender identity). Talu mei he 2021, ko e peseti 'e 14–18 'o e ngaahi lāunga hia taaufehi'á na'e fakatotolo'i 'o ma'u e ngaahi fakamo'oni fe'unga ke lava 'o faka'ilo pea na'e tu'utu'uni 'a e kau polisí ke tātikite. Fakafuofua ki he vaeua 'o e 'u lāunga ko ení na'e 'ave ki he fakamaau'anga.

Fehu'i 1: 'Oku 'i ai ha fa'ahinga me'a te ke fie fakahoko mai kia kinautolu fekau'aki mo e hia taaufehi'á 'i Aotearoa New Zealand mo hono nunu'a?

NGAAHI TEFITO'I FAKAKAUKAU KE FAKATOKANGA'I (VAHE 3)

6. Kuo 'osi 'ilo'i ha ngaahi tefito'i fakakaukau 'e tokoni mai ke fakakaukau'i pe 'e fiema'u ke fai hano fakalelei'i e laó pe 'ikai. Ko e ngaahi tefito'i fakakaukau ko ení 'e toe tokoni ia ki he 'emau sivi'i e ngaahi founa ke fai'aki e fakalelei laó.

Fiema'u ke toe mamafa ange hono tokanga'i 'a e hia taaufehi'á 'i he ngaahi hia kehe

7. 'Oku mamafa ange 'a hono tokanga'i 'e he 'ūuni lao hiá 'a e hia taaufehi'á 'i he ngaahi hia kehé. 'Oku tokoni e ngaahi 'uhinga ko ení ki hono fakakaukau'i pe 'e fiema'u ke fakalelei'i e laó pe 'ikai. 'E lava pé ia ke pehē 'oku kei to'o ma'ama'a 'e he 'etau laó 'a e hia taaufehi'á.

8. 'Oku 'i ai e ngaahi 'uhinga lalahi 'e fā 'oku totonu ke mamafa ange ai hono tokanga'i e hia taaufehi'á 'i he ngaahi hia kehe:
- 'oku fakatupu 'e he hia taaufehi'a 'a e ngaahi fakatu'utāmaki lahi ange 'i hono fakahoa mo e ngaahi hia kehé;
  - 'oku faingofua ange 'a hono tukuaki'i e kau faihia hia taaufehi'á 'i he kau faihia hia kehé;
  - 'oku totonu ke hanga 'e he laó 'o fakamamafa'i ko e hia taaufehi'á 'oku mātu'aki maumaulao 'aupito; pea
  - ka tautea'i mamafa ange 'a e hia taaufehi'á 'e hoko ia ke si'isi'i ange ai e kakai tenau fakahoko ha hia taaufehi'a (neongo 'oku 'i ai e fakamo'oni 'oku 'ikai holo e faihiá ia koe'uhi ko ha tautea mamafa).

Ko fē taimi tonu ke fokotu'u ha ngaahi maumaulao fo'ou?

9. Ko e ngāue ko ení, ko hono vakai'i pe 'oku fiema'u ke fa'u ha ngaahi maumaulao pe hia taaufehi'a fo'ou pe 'ikai. Fakatatau ki he fakahinohino 'o ha pule'angá, 'oku toki totonu ke fa'u ha ngaahi hia fo'ou kapau 'oku 'i ai ha ngaahi 'uhinga lelei. Ko ha tō'onga 'oku 'osi hoko ko ha maumaulao 'oku tonu ke toki hiki hake 'a hono tauteá kapau 'e 'asi mai ha ngaahi me'a fo'ou mei ai, pea na'e 'ikai lava 'o mapule'i ia 'e he lao lolotongá. Ko e tautea 'o e faihiá, 'e lava ke ne uesia lahi 'a e mo'ui 'o e tokotaha ko iá pea mo e fu'u fakamole lahi ki he pule'angá.

Ngā tikanga

10. Kuopau ke mātu'aki tokanga makehe 'aupito 'a e Komisoni Laó ki he te ao Māori (to'onga mo'ui 'a e kakai Māori) 'i he taimi 'oku fai ai ha'a nau fokotu'utu'u ha me'a ke fai. 'Oku kau ai heni 'a e tikanga, 'a ia ko ha fa'unga mo'ui mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku nau pule'i e founa tauhi vā 'i he te ao Māori. Ko hono fakamanatu'i mo fakakau mai 'a e tikanga, ko e konga pe ia 'o e founa fa'u-lao lelei 'i Aotearoa New Zealand.
11. 'Oku hā 'i he 'emau fakatotoló na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ko e maumaulao taaufehi'a 'i he tikanga. Neongo ia, na'a mau vakai'i fakalelei 'a e vāvāofi 'a e maumaulao fakatupu 'i ha taaufehi'á pea mo e hara, kanga pea mo e kōruhu 'i he tikangá.

- 'Oku faka'uhinga'i e hara ko ha ngāue 'oku ne maumau'i ai 'a e fakamaau totonú pe ko e laó.
  - Ko e kanga mo e kōhuru ko e ongo hara ia 'oku mamafa ange. Ko e kanga 'oku 'uhinga ia ki ha lea kovi'i, kau ai hono talatuki'i ha taha. Ko e kōruhu 'oku 'uhinga ia ki he fakalavea pe fakamamahi'i ha taha 'o 'ikai ha ongo'i fakatomala pe ha 'uhinga lelei.
12. 'Oku hanga 'e he ngaahi tefito'i fakakaukau ko ení 'o fakahaa'i ko e hia taaufehi'á 'e lava pe ke pehē ko e mātu'aki faihala lahi 'i he sio ki ai 'a e tikanga.

Te Tiriti o Waitangi | Treaty of Waitangi

13. Ko e Treaty of Waitangi pe Talite 'o Waitangi ko e makatu'unga ia 'o e pule'anga 'o Aotearoa New Zealand pea 'oku totonu ke fakatokanga'i he taimi 'oku fakakaukau'i ai ke liliu ha lao. Ko e faingata'a'ia eni ia ke tau vakai lelei ki ai, 'a e founga ke fakahoko 'aki 'a e fatongia 'o e Kalauní 'i he malumalu 'o e Talite pea 'i he lotolotonga 'o e ngāue ko 'eni, 'a ia ko hono toe vakai'i pe 'a e lao hia taaufehi'á. Temau tali lelei ha'o fakakaukau 'e tñaki mai ki ai.
14. Hangē ko eni, ko e taha e ngaahi fatongia pau 'o e Kalauní ko malu'i 'a hono fakahoko 'o e rangatiratanga. 'Oku fiema'u heni ke faka'atā 'e he Kalauní 'a e kakai Māori kenau pule'i 'a 'enau ngaahi ouau 'i ha founga 'oku tuha mo taau mo kinautolú. 'Oku tonu ke vakai'i pe 'oku 'i ai ha ngaahi founga lelei ange ke fakakau mai e kāinga Māori 'i hono alea'i 'o e hia taaufehi'á. 'Oku toe 'i ai foki mo e fatongia 'o e Kalauní ke fakalelei 'aki ha 'uuni fetōkehekehe'aki 'a e kāinga Māori mo e toenga 'o e kakai 'o New Zealand. 'Oku tokolahi ange foki 'a e 'efihia 'a e kakai Māori 'i he tapa kotoa pe 'o e fakamaau'angá, kau ai mo e tukuaki'i kinautolu 'i he maumau'i 'o e lao fakatupu taaufehi'á. Ko e matu'utāmaki'anga 'i ha fu'u lahi hono fokotu'u ha ngaahi lao ke ne tautea 'a e tō'onga fakatupu taaufehi'á, he 'e fepaki foki ia mo hano fakahū mai ha ngaahi fo'i maumaulao fo'ou kehe.

Ngaahi fatongia ke malu'i 'a e 'uuni totonu 'a e tangatá (human rights).

15. 'Oku totonu foki ke fenānāpasi lelei 'a e fakalelei laó pea mo e ngaahi fatongia ki he totonu 'a e tangatá 'i Aotearoa New Zealand.

16. 'Oku tui e fa'ahinga ni'ihi ke fa'u 'a e lao hia taaufehi'á 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni fakavaha'apule'nga fekau'aki mo e totonu 'a e tangatā. Ngalingali pe kuo 'osi lava pe ia 'e he laó he lolotongá ni, koe'uhi he 'oku fiema'u 'e he fakamaau'angá ke 'ohake 'i he taimi hilifaki tauteá, pe ko ha taaufehi'a na'a ne fakatupu 'a e maumaulaó.
17. Fa'ahinga 'e ni'ihi 'oku nau pehē 'oku maumau'i 'e he lao hia taaufehi'á 'a e totonu 'a e tangata, kau ai e totonu ki he:
- tau'atāina 'a e fakakaukau (koe'uhí 'oku tautea'i 'e he lao hia taaufehi'á 'a 'a hono 'uhinga 'oku ke fai ai ha me'a, pea mo e ngaahi fakakaukau 'a e tokotaha faihiá);
  - tau'atāina 'o e fakahālotó mo e fakafeohí (koe'uhí ko e ngaahi me'a 'oku lea'aki 'e he tokotaha fai hiá pea mo ha'a ne feohi mo ha ni'ihi, 'e lava ke faka'uhinga'i ia ko e fakatupu taaufehi'a 'o hiki hake ai 'a e tauteá); mo e
  - potupotumālie 'o 'ikai ha filifilimānakó (koe'uhí ko e kau faihia mo fuahia 'i he hia taaufehi'á 'oku kehe 'a e tu'utu'uni kia kinautolu 'i hono fakahoa mo e kau faihia mo e fuahia 'i he ngaahi hia kehé).
18. Ko e ngaahi totonu ko ení 'e lava ke fakangatangata pe kapau 'oku 'i ai ha ngaahi 'uhinga lelei ki ai. Ne 'osi fakahā pe 'e he Te Kōti Pīra | Court of Appeal pe Fakamaau'anga Tangi 'oku totonu pe 'a hono fakangatangata 'o e tau'atāina fakakaukau mo e lea 'oku fakahoko 'i he lao hia taaufehi'a 'a Aotearoa New Zealand, koe'uhi ko e mahu'inga 'o e ngaahi taumu'a 'oku fokotu'u ai 'a e lao hia taaufehi'á.

Ko e hā e ngaahi tefito'i 'ulungaanga mo e tō'onga (characteristics) 'oku totonu ke malu'i 'e he lao hia taaufehi'a?

19. 'Oku 'uhinga eni ki he ngaahi 'ulungaanga mo e to'onga 'oku totonu ke malu'i 'i he lao hia taaufehi'a 'a New Zealand. 'E tokoni eni ke mau vakai'i pe 'e fai ha ngaahi liliu ki he laó pea mo e anga 'o e ngaahi liliu ko iá.
20. 'E fiema'u ke tau fakakaukau'i mo eni:
- pe 'oku lahi fēfē 'a hono uesia 'o ha potanga kakai 'i ha hoko kia kinautolu ha hia taaufehi'a

- ko e hā ha ngaahi tō'onga fakafetau 'oku hoko ki ha potanga kakai; mo
  - vakai pe ko e lao hia taaufehi'á 'a e founa lelei taha ke fakatonutou'aki e maumaulao ko iá.
21. 'I muli, 'oku 'i ai e fekihiaki pe 'oku totonu nai ke fakakau mai ha ngaahi tefito'i 'ulungaanga (characteristics) hangē ko e fa'unga (male/female), ko e fili-fa'unga (gender) pea mo e ta'u motu'á. Hangē ko eni, 'oku kehekehe 'a e sio ko ia pe ko e lao hia taaufehi'á ko e founa lelei taha ia ke fakalelei 'aki ha ngaahi maumaulao mo ha faihia ki he kakai fefiné mo e kau toulekeleká.
22. 'I he lao lolotongá, 'oku 'osi malu'i 'a e "ngaahi tefito'i 'ulungaanga pe tō'onga tatau mo tu'uloa" (enduring common characteristic). Kapau 'oku totonu ke 'i ai ha founa fo'ou, hangē ko hono fokotu'u ha fa'ahinga maumaulao taaufehi'a fakaikiiki takitaha, 'e fiema'u leva ke tau fili pe ko e fe 'a e 'uuni " 'ulungaanga pe to'onga tatau mo tu'uloa" 'oku totonu ke malu'í. Ko e ngaahi tefito'i 'ulungaanga/to'onga pe 'e ni'ihi 'oku malu'i 'i he hia taaufehi'á.
23. 'I he toenga 'o e fakamatala ni, ko e ngaahi 'ulungaanga mo e tō'onga ko ia 'oku ha atu 'i he lao ki he hia taaufehi'á 'oku 'uhinga ia ki he ngaahi 'ulungaanga 'oku malu'i (protected characteristics).

Fehu'i 2: 'E anga fēfē ke hoko atu 'a e fakahoko fatongia 'a e Kalauní 'i he malumalu 'o e Te Tiriti o Waitangi | Treaty of Waitangi 'i hono fai 'o e ngāue ni?

Fehu'i 3: Ko e hā e ngaahi "tefito'i 'ulungaanga" (characteristics) 'oku totonu ke malu'i 'e he lao ki he hia taaufehi'a? Ko e hā hono 'uhinga?

Fehu'i 4: Ko e hā ha'o lau fekau'aki mo e ngaahi tefito'i fokotu'utu'u fakakaukau 'oku mau 'oatu heni?

'OKU ANGA FĒFĒ HONO FAKATONUTONU 'I HE FAKAMAAU'ANGÁ 'A E HIA TAAUFEHI'Á 'I HE TAIMÍ NI? (VAHE 4)

Ko e laó 'i he lolotonga ní

24. Tu'u 'a e laó 'i he lolotongá ni, 'oku fakakau 'a e fakatupu 'e he taaufehi'á (hate motivation) 'i hono fakakaukau'i 'a e tautea 'o ha faihia. 'Oku tu'utu'u 'e he Lao

Sentencing Act, kuopau ke fakakau 'e he fakamaau'angá 'i ha hilifaki tautea, ke 'ilo pe na'e fakatupu 'a e maumaulao 'e ha taaufehi'a (hate motivation) 'o kapau:

...na'e fakahoko kakato pe fakakonga 'e he tokotaha faihiá 'a e hiá koe'uhi ko ha'a ne taaufehi'a ki ha potanga kakai 'oku 'i ai 'a honau ngaahi " 'ulungaanga pe tō'onga 'oku tatau mo tu'uloa" 'o hangē ko e matakali, lanu, fonua tupu'anga, tui fakalotu, fa'unga-fili (gender), tangata-pe-fefine, ta'u motu'a pe ko ha faingata'a'ia fakasino; pea

- (i) ko e taaufehi'a ni koe'uhi ko 'enau 'ulungaanga mo to'onga tatau ('o hangē ko ia 'i 'olungá) pea
- (ii) na'e tui 'a e tokotaha faihiá 'oku ma'u pe 'i he tokotaha fuahiá (victim) 'a e 'ulungaanga tatau ko iá: ...

25. Ko ha maumaulao fakatupu 'e ha taaufehi'a, ko e Fakalahiange (aggravating factor) 'A ia 'e lava ai ke hilifaki ha tautea lahi ange ka 'e 'ikai ke liliu ai 'a e tautea taupotu ki he maumaulao ko iá. 'E lava pe ke ngāue'aki 'a e Fakalahiange (aggravating factor) ia ki ha fa'ahinga hia pe.
26. Ko e Fakalahiangé 'i he hia taaufehi'a, ko e taha pe ia 'o e 'uuni me'a ke fai'aki hono fakakaukau'i 'o ha tautea 'e hilifaki. Ko e ngaahi Fakalahiange 'e ni'ihi 'oku kau ai 'a e fakamanamana ke fai ha fakalavea'i, fakalavea'i pe ko e ngaue'aki ha me'atau (weapon), fakamamahi'i lolotonga 'a e maumaulao pea mo e tu'unga pelepelengesi 'o e fuahiá ('o kapau 'oku fu'u mahamahaki pe ta'u motu'a)

Ko hono 'ilo'i, lekooti mo fakatotolo'i ha hia taaufehi'a

27. Hangē ko ia 'oku hā atu 'i 'olunga, 'oku lipooti 'e he kau Polisí 'a e hoko ha hia taaufehi'a. 'Ikai ngata a'í ka 'oku toe fa'u e fakahinohino mo ako'i e kau 'ofisa polisí ki hono 'ilo'i, lekooti mo fakatotolo'i 'a e hia taaufehi'a. Ko 'ene mau pe hono fakatotolo'i ha hia taaufehi'a, 'e fakahoko leva 'e he kau Polisí ha ngāue ki ai. 'I he taimi 'e ni'ihi 'e 'ikai ma'u ha 'uhinga pe fakamo'oni fe'unga ke faka'ilo'aki 'a e tokotaha faihiá. Taimi 'e ni'ihi 'e ngāue'aki e ngaahi founa kehe 'e ngali tuha ange ia, hangē ko ha fakatokanga pē.

Faka'ilo 'a e hia taaufehi'a

28. Ko e tu'utu'uni ke faka'ilo ha taha ki ha hia 'oku fai ia 'e ha faifaka'ilo. Konga lahi 'o e hia taaufehi'á 'oku faka'ilo ia 'e he Faifaka'ilo 'a e kau Polisi. Ko e ngaahi hia taaufehi'a lalahí 'oku faka'ilo 'e he kau fakafofonga lao 'a e Kalauni. Ko hono faka'ilo ha faihia 'e fai ia kapau 'oku lahi fe'unga ha ngaahi fakamo'oni pea ke kau lelei ia ki he mo'ui 'a e kakaí, ke fai ha faka'ilo. 'E fakakau ha Fakalahiange ('o hange ko ha'a ne maumaulao koe'uhi ko ha'a ne taaufehi'a) ke fakatupu ai ha taaufehi'a) 'i hono fakakaukau'i pe 'e fai ha faka'ilo koe'uhi ko e fiema'u 'e he kakai ke fakahoko.
29. 'Oku fakafalala 'a e 'ofisa Talatalaaki ki he kau polisi kenau tãnaki ha fakamo'oni na'e fai e hiá 'o makatu'unga 'i ha taaufehi'a. Kapau na'e 'ikai ke ma'u ha fakamo'oni'i na'e fai e hia 'o makatu'unga 'i ha taaufehi'a, pea ngali 'e 'ikai ke 'ohake ia 'i he taimi hilifaki tautea.

Tautea'i 'o e kau faihia hia taaufehi'á

30. Kapau 'e halaia pea tautea ha faka'iloa, kuopau ke fakakau 'e he fakamaau'anga 'a e Fakalahiange (aggravating factor) 'o e maumaulao koe'uhi na'e 'i ai 'a e taaufehi'a. Taimi 'e ni'ihí 'e 'osi mahino pe ia ki he fakamaau'anga pe na'e fai 'a e hia ne koe'uhi ko ha taaufehi'ia 'o makatu'unga 'i he ngaahi fakamo'oni 'i he hopó, pe ko e ngaahi tefito'i mo'oni na'e 'osi felotoi ki 'a e talatalaaki mo e faihia. Kapau 'e 'ikai ha felotoi pehé 'a e faka'iloá mo e talatalakí, 'e lava 'e he faifaka'ilo pe talatalaaki ke tanaki mai ha ngaahi fakamo'oni kehe.
31. Kuo 'osi faka'uhinga'i lelei 'e he fakamaau'anga 'a e 'uhinga 'o e Fakalahiange (aggravating factor) ke 'ata'atã mo matalahi. 'E toki fa'a ngãue'aki pe ia 'i he fakamaau'anga kapau na'e fai 'e he faihiá 'a e maumaulao koe'uhi ko e tokotaha ko iá 'oku ne ma'u pe kau 'i ha fa'ahinga 'ulungaanga tatau (common characteristic). Hangē ko eni, kuo 'osi ngãue'aki 'e he fakamaau'anga ia 'a e Fakalahiange (aggravating factor) kapau na'e fai 'e he faihia ha'a ne lea ta'etaau ki he fuahia koe'uhi ko hono matakali pe ko hono fa'ungá lolotonga 'a 'ene fai 'a e maumaulao.
32. 'Oku hã mei he ngaahi hilifaki tautea 'i he fakamaau'anga, na'e lahi taha 'a hono faka'aonga'i 'o e Fakalahiange, koe'uhi ko e matakali, lanu, pe fonua tupu'anga

'o e fuahiá. Na'e ha mai ia 'i he tautea 'o e ngaahi hia kehekehe 'o kau ai e fakapō, tā, fakamanamana, tauhi mo ngāue'aki ha 'one, haefale mo e kaiha'a, tufaki ha naunau tohi ta'etaau, pā'usi'i (sexual violation) mo e fakatanga'i kakai.

Ke fakalelei'i 'a e to'onga mo'ui 'a e kau faihia hia taaufehi'a

33. Ko e potungāue Ara Poutama Aotearoa | Department of Corrections 'oku nau fakalele 'a e ngaahi polokalama ke fakatafoki (rehabilitative) 'a e mo'ui ma'ae kau faihia. Ko e ngaahi polokalama ko ení 'oku nau feinga'i ke liliu e tō'onga mo'ui mo e 'ulungaanga 'oku ne fakatupu 'a e faihia. 'Oku fa'a ngāue'aki pe 'a e fakatafoki ki he kau faihia ne sivilisi'i 'o 'ilo 'e ngali hoko atu pe fakapapau'i 'e kei hoko atu 'a 'enau toe maumau'i 'o e laó ni. 'Oku malava pe 'a e kau faihiá kenau sio taautaha ki ha toketā saikolosia (psychologist) kapau 'oku 'ikai tuha pe taau 'enau fiema'ú pea mo e polokalama fakatafoki fakatokolahi 'oku nau kau ki ai.
34. 'Oku 'ikai ha polokalama fakatafoki makehe ia ma'ae kau faihia hia taaufehi'á. Ko e fakamatala 'oku mau ma'u mei he potungāue Corrections 'oku 'ikai fu'u tokolahi 'a e kau ngāue pōpula hia taaufehi'á ke lava 'o fai ha feinga fakatafoki fakatokolahi ma'a kinautolu kotoa. 'Ikai ko ia pe ka ne nau fakahā mai ko 'enau polokalama lolotonga mo e fakataautahá 'e lava ke 'aonga ia ki he kau faihia hia taaufehi'a.
35. Kapau 'e 'ilo 'e he potungāuue Corrections ko e faihiá na'e makatu'unga 'a 'ene faihiá 'i ha'a ne taaufehi'a, 'e lava mo faingofua ange ke fakakau ia 'i ha polokalama fakatafoki pe ko hono tokanga'i taautaha pe ia. Kaekehe, 'oku 'ikai ke fakahā ma'u pē ke 'ilo 'e he potungāue Corrections, pe ko ha tokotaha faihia taaufehi'a. 'Oku lau 'e he potungāue Corrections 'a e tohi tala tu'utu'uni mei he fakamaau'angá 'akinautolu pe ko ia 'oku ngalingali pe 'oku 'osi mahino pe 'e kei hoko atu 'a 'enau maumau'i e lao, pea te nau 'ilo ai ha fekau'aki mo ha taaufehi'a.

'OKU 'I AI HA NGAHI FAINGATA'A'IA 'I HE LAO LOLOTONGA? (VAHE 5)

Ha mai 'oku mafatukituki 'a e hia taaufehi'a

36. 'Oku 'i ai e fa'ahinga 'oku nau tui 'oku totonu ke fakamahino ko e hia taaufehi'á ko e hia matu'aki mamafa mo mafatukituki. 'I he malumalu 'o e lao lolotongá 'e malava ke hoko eni 'i hono:
- fakahā 'e he fakamaaú pe 'i ha'a ne tohi talatu'utu'uni 'i ha hopo he fakamaau'angá na'e hoko 'a e hia taaufehi'a;
  - fakamafola 'i he mitiá ka hoko ha hia taaufehi'a; pe
  - hilifaki ha tautea 'oku lahi ange ki ha taha maumaulao pehe ni.
37. Neongo ia, 'oku 'i ai e fa'ahinga 'oku nau tala ko e lao lolotongá 'oku 'ikai fe'unga pe lava ke ne talaki ki he kakaí kenau 'ilo'i 'a e hia taaufehi'a mo hono mafatukituki. Ko hono 'uhinga:
- he 'oku 'ikai ke fakakau mai 'i he tikite na'e hopo'i, ko e maumaulao ni na'e fakatupu ia 'e he taaufehi'a ki he fuahiá.
  - 'e 'ikai 'asi 'i he talatu'utu'uni pe na'e fakakau mai 'a 'ene taaufehi'á 'i hono fakakaukau'i 'o e tautea pe na'e hoko ha liliu ai ki he tautea koe'uhi ko ia.
  - 'oku 'ikai fiema'u ke hanga 'e he fakamaau'angá 'o hilifaki ha tautea 'oku toe lahi ange ki ha hia taaufehi'a; mo e
  - 'ikai ha liliu ia ki he tautea taupotu 'o e maumaulao ko iá neongo pe na'e 'asi ai ha taaufehi'a pe 'ikai.

Faka'ai'ai hono lāunga'i 'a e hia taaufehi'a

38. Na'e mahino ki he Komisoni Fakatu'í 'oku 'ikai fa'a lāunga'i e hia taaufehi'a ki he kau Polisi.
39. 'Oku lahi e 'uhinga 'oku 'ikai ke fa'a launga'i ai 'e ha taha ha hia taaufehi'a. Hangē ko eni, 'e lava ai ke:
- 'ikai fakakaukau e tokotaha ko iá 'oku mafatukituki fēfē 'a e hia taaufehi'á ke 'alu ai 'o lāunga ki he Polisi;
  - 'ikai ke ne 'ilo ko hai e tokotaha faihia; pe

- na'e 'i ai ha me'a ia ne 'ingo ai pe fehi'a ai he kau Polisí pea tuku pe ia 'o 'ikai fai ha lāunga.

40. 'Oku mau fie 'ilo 'a e 'uhinga 'oku 'ikai lāunga'i ai 'e he kakaí 'a e hia taaufehi'á ki he kau Polisi pea mo mau 'ilo ai pe 'oku 'i ai ha fakalalakaka talu mei hono fa'u mo tufaki atu 'e he Komisoni Fakatu'í 'enau lipooti. Hili ko ia e fakatotolo 'a e Komisoni Fakatu'i, na'e fakahoko 'e he kau Polisí ha ako mo e fakataukei 'o tala ki he kau 'ofisa polisí kenau mātu'aki tokanga ki he lipooti 'o e hia taaufehi'a.

Fakapapau'i 'oku fakatokanga'i 'a e hia taaufehi'a fakakau 'i he ngaahi lāunga pe tātikite 'o e me'a ni.

41. 'Oku mau fie'ilo pe 'oku fakatotolo'i ma'u pe 'e he kau Polisí pea 'ohake 'e he talatalaaki 'i he hilifaki tautea, pe na'e kau 'a e fakatupu taaufehi'á 'i he 'uhinga 'o e maumaulao. Ko e ngaahi liliu fakamuimui ne fai ki he fakataukei mo e ako 'a e kau Polisí 'e lava tokoni ia ki hono fakalelei'i 'a e ngāue ki he hia taaufehi'a, ka 'e mahino ia ki 'amui ange.
42. 'Oku mau toe vakai'i foki pe 'oku totonu ke fakakau 'a e fakatupu 'e he taaufehi'a 'i he ngaahi tu'unga kehekehe 'o e hopo 'i he fakamaau'anga, hangē ko hono fakakaukau'i pe 'e malu'i ki tu'a (bail) ha faihia pe ko hano toki hilifaki hano tautea.

Tānaki e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e hopo hia taaufehi'a

43. 'I he lao lolotongá, 'oku 'ikai ke fakakau 'a e hono fakatupu 'e he taaufehi'a ia (hate motivation) 'i ha hia pe ko ha maumaulao. Pea 'e ala faingata'a ange ai ke tānaki ha ngaahi fakamatala totonu fekau'aki mo e hia taaufehi'a kuo lāunga'i pea mo hono iku'angá.
44. Kuo fakahoko 'e he kau Polisí ha ngaahi liliu ke fakalelei'i 'enau tauhi lekooti 'o e ngaahi hia taaufehi'a kuo nau 'osi ma'ú, pea kuo kamata tukuange mai 'a e ngaahi fakamatalá ki he kakaí. Ko e lahi 'o e ngaahi hia taaufehi'a 'oku lekooti 'i he ta'u taki taha pea 'oku faka'au pe ke toe lahi ange.
45. 'Oku kei si'isi'i pe 'a e 'ilo ki he ngaahi me'a 'oku hoko ki he ngaahi hopo hia taaufehi'a (hangē ko 'eni, pe 'oku iku halaia 'o tautea 'a e tokotaha faihia pe 'ikai, pea mo hono tautea) pea 'i hono tautea, na'e fakakau hake ki ai 'a 'ene fakatupu taaufehi'a.

Ko hono ngāue'aki 'o e Fakalahiangé (Aggravating Factor)

46. Kuo mahino mai 'a e ngaahi me'a 'e tolu 'oku fai ha hoha'a ki ai 'i hono fakalea 'o e Fakalahiangé (pe ko e faka'asili) 'i he lao pea mo hono faka'aonga'i 'i he fakamaau'angá.
47. 'Uluaki, 'e ngāue'aki 'a e Fakalahiangé kapau ko e tokotaha faihiá na'e makatu'unga kakato 'a 'ene maumaulao 'i he'e ne taaufehi*pe fakakonga* pe. 'Oku 'ikai fiema'u ia ke 'asi mai ko e tō'onga fakafetau (hostility) na'a ne fakatupunga 'a e maumaulao. 'Oku 'uhinga eni 'e lava pe ke ngāue'aki 'a e Fakalahiangé (aggravating factor) neongo ko e 'uhinga si'i pe ia na'e fai ai 'a e maumaulao. Kaekehe, na'e te'eki kemau ma'u ha fakatātā 'oku hoko ha me'a pehé ni.
48. Ua, ko hono ngāue'aki 'o e Fakalahiangé e faka'aonga'i ia ki ha maumaulao na'e fakahoko ki ha potanga kakai 'oku " 'iai 'a honau ngaahi 'ulungaanga mo e tō'onga tatau mo tu'uloo". 'Oku 'ikai mahino lelei ma'u pe pe 'oku 'uhinga eni ki he ha? Hangē ko eni, ko e fa'unga tangata pe fefine (sex) 'oku hangē ia ha "'ulungaanga mo e to'onga tatau mo tu'uloo", ka 'oku tātaaitaha ke ngāue'aki 'a e Fakalahiangé ia ki he ngaahi tō'onga kovi 'oku fai ki he kakai fefine. Ko e ta'epau ko ia pe ko e fē 'a e fa'ahinga 'ulungaanga 'e ngāue'aki ki ai 'a e Fakalahiangé 'e toe iku ia ki ha ngaahi tu'utu'uni ta'e'amanekina mo faka'ohovale ki he kakaí. Hangē ko eni, kuo ngāue'aki 'i New South Wales 'a e Fakalahiangé ia ke malu'i 'aki 'a e kakai 'oku mahalo'i 'oku nau pā'usi'i 'o e longa'i fānau.
49. Ko hono tolú, 'e toki ngāue'aki pē 'a e Fakalahiangé kapau na'e tui pe 'ilo 'e he tokotaha faihiá ko e fuahiá 'oku 'i ai 'a hono ngaahi 'ulungaanga 'oku malu'i. Hangē ko eni, 'e 'ikai ke ngāue'aki ia kapau 'e na'e kohikohi 'e he tokotaha faihia ha ngaahi fakatātā fakatupu taaufehi'a 'i ha holisi 'o ha fale 'o lava ke lau 'e he kakai, ka 'oku 'ikai te ne 'ilo'i 'a e tokotaha 'oku 'o'ona 'a e fale.

Sivisivi'i 'o e tūkunga 'o e kau faihia, pe 'e lava ke fakatafoki kinautolu.

50. Koe'uhí ko e 'ikai ke hiki'i hifo 'i he tu'utu'uni tauteá pe na'a ne fai hia ke fakatupu ai ha taaufehi'a, na'e pehē 'e he Komisoni Fakatu'í 'e lava ke mole ai 'a e faingamālie ke fai hano fakatafoki. 'Oku tui 'a e potungāue Corrections ia 'oku 'ikai ko ha me'a lahi eni ia ke fai ha ngaue ki ai. Ko e tokoni fakatafokí 'oku

fakataumu'a pe ia ki he kau faihia lalahi pe lalahi angé, pea 'oku totonu pe ke 'ilo 'e he potungāue Corrections pe ko e kau faihia eni na'e fakatupu 'enau maumaulaó 'aki ha taaufehi'a, he 'oku nau lau 'a e tu'utu'uni tautea mo e ngaahi fakamatala kehekehe mei he fakamaau'angá.

51. Kaekehe, 'e lava ke mole 'a e faingamālie tokoni fakatafoki 'o e kau faihia hia taaufehi'a 'e ni'ihī na'e sivilivī'i 'oku 'ikai kenau 'i ha tu'unga 'oku fu'u fakatu'utāmaki. 'E 'i ai pe ngaahi hopo ia 'e 'ikai mahino mei fakamatala'i 'o e fakahoko tauteá 'a e me'a ko 'eni. 'E faingata'a ange ai ki he potungāue Corrections ke nau lava 'o tala pe ko ha tokotaha faihia lalahi pe toe lalahi ange na'a ne fai ha hia na'e fakatupu 'e ha taaufehi'a (neongo 'e malava ke toki hā mahino pe mei he lolotonga 'a hono sivilivī'i mo hono fakatafoki iá).

Fehu'i 5: 'Oku ke tui nai 'oku 'i ai ha ngaahi faingata'a'ia 'i he anga 'o e tu'u 'a e lao hia taaufehi'á 'i Aotearoa New Zealand? Kapau 'oku ke tui ki ai, ko e hā 'a e ngaahi faingata'a'ia ko ia?

FAKAMĀ'OPO'OPO 'O E FOUNGA KE FAI'AKI 'A E FOKOTU'UTU'U FO'OU (VAHE 6)

52. 'Oku 'i ai e sīpinga pe mōtolo fakalao 'e tolu 'oku ngāue'aki 'i tu'apule'anga ke fai'aki e ngāue fakalao ki he taaufehi'á.
- ko e mōtolo Tautea Fakalahí ('oku lolotonga ngāue'ak eni 'i Aotearoa New Zealand
  - ko e ngaahi hia taaufehi'a tu'upau (ko e fokotu'u mai ia 'a e Komisoni Fakatu'i); mo e
  - mōtolo tuifio (hybrid) 'a Scotland, 'a ia 'oku ne fakataha'i ai 'a e ngaahi tafa'aki 'o e founga Tautea Fakalahí mo e fokotu'u ha ngaahi hia taaufehi'a pau.
53. Kapau 'oku 'i ai ha ngaahi faingata'a'ia 'i he lao lolotongá, 'e lava ke fai ha ngāue ki ai 'aki 'a e:
- fakalelei'i 'a e founga Tautea Fakalahí, 'aki hono fakahoko ha ngaahi liliu ki he laó pe ko hono fakahokó; pē
  - ngāue'aki ha motolo fakalao makehe.

54. 'Oku totonu ke toki fokotu'u pe ha ngaahi hia fo'ou papau (new offences) kapau 'oku 'i ai ha ngaahi 'uhinga lelei pea kapau tenau maa'usia ha iku'anga kehe 'oku 'ikai lava ke ma'u 'i he lao lolotongá. Ko ia ai 'e ala sai ange ke fakalelei'i ha ngaahi faingata'a'ia 'oku tupu 'i he lao lolotongá 'aki hono fakalelei'i 'a e mōtolo Tautea Fakalahí (aggravation model). Kapau 'oku 'i ai ha ngaahi faingata'a'ia 'e 'ikai lava ke vete'aki 'e he founga ko 'ení, 'e toki fakakaukau'i leva ha mōtolo fakalao makehe. Te mau fiema'u ha ngaahi fakakaukau ki he ongo founga ko 'ení 'amui ange 'i he fakamatala nounou ko 'ení.
55. 'Oku mau fakahoa 'a e ngaahi tefito'i me'a mahu'inga taha 'e 'o e ngaahi mōtolo fakalao lalahi 'e tolú ni 'o fokotu'utu'u atu 'i lalo.

NGAAHI MŌTOLO FAKALAO KI FAI'AKI HONO VAKAI'I 'O E HIA TAAUFEHI'A

	Tautea Fakalahi	Fokotu'u ha ngaahi hia mahino mo pau	Mōtolo tuifio 'a Scotland
Ko e hā e ngaahi hia 'oku lao'i?	Ngaahi hia kotoa	Ngaahi hia mahino mo papau pē 'e ni'ih	Ngaahi hia kotoa
Ko e hā e ngaahi 'ulungaanga 'oku malu'i heni?	Ko ha ngaahi 'ulungaanga pe 'oku angamaheni tu'upau	Ngaahi 'ulungaanga pau pe 'e ni'ih	Ngaahi 'ulungaanga pau pe 'e ni'ih
'Oku hiki'i hifo mo fakakau 'a e maumaulao fakatupu 'e he taaufehi'á (hate motivation) 'i he hilifaki 'o e tautea?	'Ikai	'lo	'lo

'Oku 'i ai ha tautea taupotu lahi ange ia ki he hia taaufehi'a?	'Ikai	'Io	'Ikai
Ko fe fonua 'oku lolotonga ngāue'aki ai 'a e founa ko 'eni?	New Zealand, Australia (New South Wales, Victoria, South Australia, Tasmania and Northern Territory), England mo Wales (fakataha mo e founa hia kuo fakamahino mo tu'upau), Canada, Northern Ireland	Australia (Western Australia mo Queensland), England mo Wales (fakataha mo e tautea fakalahi)	Scotland

FAKALELEI'I E MŌTOLO FAKALAO LOLOTONGÁ (VAHE 7)

56. Ko e mōtolo fakalao 'oku ngāue'aki ke fakamaau'i'aki e hia fakatupu 'e he taaufehi'á 'i Aotearoa New Zealand 'oku ui ia ko e mōtolo Tautea Fakalahi (sentence aggravation model). 'I he founa pe mōtolo ko ení, 'oku 'ohake ke kau 'i hono fakakaukau'i hono tauteá, 'a e fakatupu 'e he taaufehi'a 'a 'ene maumaulaó. Na'e 'ikai ke kau 'i he maumaulaó ha feinga ke fakatupu ai ha taaufehi'a, pea 'oku 'ikai liliu ai 'a e tautea taupotu ki he hia ko iá

Ngaahi lelei 'o hono kei ngāue'aki 'a e mōtolo Tautea Fakalahiangé

57. 'Oku 'i ai 'a hono sai ange 'a e mōtolo Tautea Fakalahi 'i he ngaahi mōtolo fakalao kehé. Hangē ko eni:

- 'Oku ngāue'aki ia ki he ngaahi hia kotoa pe pea mo e " 'ulungaanga tatau mo tu'uloá" (enduring common characteristics).
- ko e mafatukituki 'o e maumaulaó fakatupu 'e he taaufehi'á, 'oku sivirusi'i mo mahino pe ia 'i he fo'i hopo taautaha kotoa pe.

- 'oku vave mo maau lelei ange 'o 'ikai fakamole taimi mo fakamole pa'anga 'i he fakamaau'angá, he 'oku 'ikai fiema'u ke fakamo'oni'i 'i he hopó pe na'e ko e hiá ni na'e fakatupu 'e ha taaufehi'a (hate motiation) pea 'oku tātaitaha ke faka'ikai'i; pea
- ko e kei tauhi mo nofo 'i he mōtolo fakalao lolotongá 'e fakasi'isi'i ai e fakamolé mo e ta'epau mo veiveiua ha lelei 'e ma'u 'i ha fu'u liliu lahi ki he laó.

Ngaahi founga ke fakalelei'i 'aki e mōtolo Tautea Fakalahí

58. Mahalo 'oku 'i ai pe ha ngaahi founga 'e lava ke fakalelei'i 'aki e lao lolotongá kae 'ikai ke liliu e mōtolo fakalao. 'Oku mau faka'amu ke 'ilo ko e hā ho'o fakakaukau ki he me'a ni. Ko e ngaahi founga eni 'oku mau fokotu'u atu 'i lalo.

Ha mai 'oku mafatukituki 'a e hia taaufehi'a

59. Kapau 'oku 'ikai fe'unga e ngāue 'a e lao lolotongá ke fakamahino 'a e mamafa e hia taaufehi'a, 'oku 'i ai pe ngaahi founga 'e malava 'o fakalelei'i 'aki 'o kau ai 'a e:

- fiema'u ke fakahā 'e he fakamaau hilifaki tauteá 'i ha hopo na'e 'atā ki he kakai mo e mitia, ko e hia na'e hopo'i ko e hia taaufehi'a;
- 'o fiema'u ke fakahinohino 'e he fakamaau na'e kau 'a hono fakatupu 'e he faihia ha taaufehi'a (hate motivation) 'i hono fakakakau'i 'o e tautea ke hilifakí.
- toe vakai'i e tautea taupotu taha ki he ngaahi lolotongá ke fakapapau'i 'oku mamafa fe'unga ke fakakau ki ai mo e fakatupu 'e he faihia ha fetaaufehi'a'aki.

Faka'ai'ai hono lāunga'i 'a e hia taaufehi'a

60. Kapau 'oku 'i ai ha ngaahi faingata'a'ia'anga 'o hono lāunga'i 'o e maumaulao taaufehi'á, 'e 'ikai ke hoko 'a e hono liliu 'o e mōtolo fakalaó ko e founga lelei taha ia ke fakalelei'i 'aki. Ko e ngaahi founga kehé 'oku kau ai:

- ke fakahinohino mo fakamatala'i ke 'ilolahia 'e he kakai.

- ngāue'aki ha ngaahi founa fo'ou ki hono tala ke 'ilo'i 'o hangē ko ha ngaahi ngāue fakakomiunitī ke lava ai 'o fakahoko ha lāunga'i 'i ha hoko ha fakatupu taaufehi'a ki ha taha.

Faka'ilo 'a e hia taaufehi'a

61. Kapau 'oku 'ikai ke 'ohake ma'u pē 'e he kau talatalaakí 'i he taimi hilifaki tauteá ke mahino na'e fai 'a e maumalaó tupu mei he taaufehi'a (hate motivation), 'oku 'i ai pe ngaahi founa 'e ni'ihiki ke fakalelei'i 'aki ia 'o hangē:

- ko ha fale'i ki he kau loea 'a e Kalauní ki hono faka'ilo 'o e hia taaufehi'a, 'o tatau mo e fakahinohino kuo 'osi 'oatu ki he kau loea talatalaaki 'a e kau Polisi.
- Faka'ilonga'i ke 'ilo'i ma'u pē mo fakatokanga'i a hono hopo'i ha hia taaufehi'á 'i he fakamaau'anga. 'E lava ke kole ki he kau loea talatalaaki ke nau fakamahino pe 'oku mahalo'i ko e hia taaufehi'a 'oku faka'ilo'aki 'a e faka'iloā. 'E lava ke fakatokanga atu ki he fakamaau' ke kau 'a e fakatupu 'e he taaufehi'á (hate motivation) 'i he taimi hilifaki tauteá pea mo ha taimi kehe pe (hangē ko e taimi 'oku vakai'i ai ke malu'i ki tu'a e faka'iloá).

Fakalelei'i 'a e fakamatala fekau'aki mo e ola 'o e ngaahi tukuaki'i 'o e hia taaufehi'a

62. Kapau na'e tomu'a fakatokanga'i e hopo hia taaufehi'á 'i he fakamaau'angá (hangē ko ia ne hā 'i 'olungá), 'e lava ke vahevahe atu 'e he fakamaau'angá 'a e fakamatala fekau'aki mo e ngaahi ko iá mo e kau Polisi. 'E lava ke tokoni 'eni ki he kau Polisi kenau muimui'i 'a e tu'o lahi 'o hono 'ohake 'e he kau faka'iloá 'a e maumaulao fakatupu 'e he taaufehi'á, 'i he hilifaki tauteá pea mo e ola 'o e ngaahi faka'ilo ki he hia taaufehi'á.

Ko hono ngāue'aki 'e he lao ha hia na'e fakahoko 'o toe lahi ange koe'uhi na'e fakatupu ia 'e he taaufehi'a.

63. Kapau 'oku 'i ai ha hoha'a ki hono faka'aonga'i 'o e Fakalahiangé 'i he maumaulao taaufehi'a, 'e lava ke fakalelei'i pe ia 'aki ha liliu ki he fakalea 'o e 'uhinga 'o e Fakalahiangé. Hangē ko eni:

- 'E lava pe ke liliu eni 'o 'ohake 'a e taaufehi'a (hate) ko e 'uhinga lahi ia na'e fai ai 'e he faihia 'a e maumaulao, 'o kapau 'oku 'i ai ha hoha'a na'e si'isi'i pe
- Kapau 'oku 'i ai ha hoha'a pe ko e fē 'a e ngaahi 'ulungaanga 'oku malu'i 'e he fakalanga koví, 'e lava pe ke liliu 'a e me'a ko ia koe'uhi ke ngāue'aki pe ia ki he ngaahi 'ulungaanga kuo hiki, kae 'ikai ko ha "'ulungaanga angamaheni 'oku tu'uloa". Ko e founga 'e taha ko hono liliu 'a e fa'ahinga to'onga ko ia 'oku 'ilo'i ko e "ngaahi tō'onga 'oku malu'i" (protected characteristics).
- Kapau 'oku 'i ai ha faingata'a'ia koe'uhi ko hono fakakau pe 'o e Fakalahiangé 'o kapau na'e 'ilo 'e he faihia ko e fuahia 'oku ne 'ulungaanga malu'i mo tu'uloa, 'e lava ke to'o 'a e fiema'u ko ení.

Ke fakalelei'i 'a e to'onga mo'ui 'a e kau faihia hia taaufehi'a

64. Kapau 'oku faingata'a ke 'ilo'i 'o e ngaahi me'a ke fakahoko ke fakalelei'i'aki 'a e to'onga mo'ui kau faihia, ko e hia taaufehi'a kotoa pe 'e 'ohake ki he fakamaau'anga, 'e lava pe ke fakaha eni ke 'ilo ki ai 'a e potungāue Corrections. 'E fakahā leva ki he potungāue Corrections ke nau 'ilo ka tautea ha taha 'i he hia fakatupu taaufehi'a (hate crimes).

Fehu'i 6: Kapau 'oku 'i ai ha ngaahi faingata'a'ia 'i he tu'u mo e ngāue 'a e lao hia taaufehi'a 'i Aotearoa New Zealand, 'e lava nai ke fakalelei'i kae kei ngāue'aki pe mōtolo fakalao lolotonga (Fakalahi Tautea)? Kapau ko ia, 'e lava fēfē?

NGAAHI MŌTOLO ME FATUNGA FAKALAO KEHE KE FAKAHOKO'AKI E NGAAHI FATONGIA KI HE HIA TAAUFEHI'A (CHAPTER 8)

65. Kapau 'oku 'i ai ha ngaahi faingata'a'ia 'i he founga 'oku fakahoko'aki 'a e Fakalahi Tauteá (sentence aggravation model) pea faingata'a ke fakalelei'i, 'e lava ke mau fokotu'u atu ke liliu 'a e fokotu'utu'u fakalaó. 'Oku mau fiema'u ha ngaahi fakakaukau ki ha ongo mōtolo fakalao kehe 'oku ngāue'aki ke fakalelei'i 'aki 'a e hia taaufehi'a 'i muli ('a ia 'e lava ke ngāue'aki pe ia, pe ko e Fakalahi Tauteá):

- ko e ngaahi hia taaufehi'a tu'upau (ko e fokotu'u mai ia 'a e Komisoni Fakatu'i); mo e
- sipinga tuifio Scotland (hybrid model), 'a ia 'oku ne fakataha'i 'a e ni'ihia me'a 'o e founa Fakalahi Tauteá (sentence aggravation) mo e ngaahi maumaulao tu'upaú.

Ngaahi hia pe maumaulao fakatupu taaufehi'aa

66. 'I he malumalu 'o e founa ko ení, 'oku kau 'a e fakatupu taaufehi'a (hate motivation) 'i he hia 'oku fai'aki 'a e faka'ilo. Kuopau ke lava 'o mahino mo papau 'i he fakamaau'angá 'o 'ikai toe veiveiua (tukukehe kapau 'e tali halaia 'a e faka'iloa). Kapau 'e halaia 'a e faka'iloa, 'oku totonu ke mahino mei he ngaahi tu'utu'uni tautea 'a e fakamaau'angá pea mo hano tukuatu 'i he ongoongo, ko e hia ko iá ko e hia taaufehi'a, he na'e ha mai na'a ne fakalanga ke fai ha taaufehi'a. 'E toe hiki foki e fakalanga taaufehi'a 'i he lekooti faihia 'a e tokotaha faihia.

Ko e hā e ngaahi hia 'oku tonu ke fakakau mai?

67. Ko e ngaahi hia taaufehi'á 'oku fa'a makatu'unga ia 'i he ngaahi hia lolotonga 'o hangē ko e hia tā (assault). Ko e ngaahi hia lolotonga ko ení 'oku ui ia ko e 'tefito'i hia' (base offence). Ko e hia taaufehi'á 'oku tatau pe ia mo e tefito'i hia, ka kuopau ke toe fakamahino 'e he talatalaakí na'e makatu'unga 'a e hiá ni 'aki 'a 'ene taaufehi'a. Ko e tautea taupotu taha 'o e hia taaufehi'á 'oku ma'olunga ange ia 'i he tautea 'o e tefito'i hia.
68. Kuopau ke mātu'aki fakamahino lelei hono fakamatala'i e ngaahi hiá, koe'uhi ke mahino ki he kakaí pe ko e hā 'a e tō'onga 'oku 'ikai ke ngofuá. 'Oku toe fiema'u foki ke 'i 'ai ha tautea taupotu taha 'o e hia takitaha. Koe'uhi ko iá, ko e ngaahi "tefito'i hia" pē mo e " 'ulungaanga malu'i" (protected characteristics) 'e ni'ihia 'oku lau ko e ngaahi hia taaufehi'a.
69. Kapau temau fokotu'u atu ke fakahū mai ha ngaahi hia taaufehi'a pau, 'e fiema'u kemau fakakaukau'i pe ko e hā 'a e ngaahi hia 'oku totonu ke faka'aonga'i ki aí. Ko e ni'ihia 'o e 'uuni me'a 'e fiema'u kemau fakakaukau ki aí ko e:
- ko e hā e lahi 'o e ngaahi "tefito'i hia" 'oku fakalanga'aki 'e he taaufehi'á;

- pe 'oku 'osi ma'olunga fe'unga pē 'a e tautea lahi taha ki he tefito'i hiá (base offence) ke tautea'i 'aki 'a e ngaahi hia taaufehi'á.

70. Na'e fokotu'u 'e he Komisoni Fakatu'i ke 'i ai ha ngaahi hia taaufehi'a ki he 'ulungaanga mo e lea ta'etaau, loto ke maumau'i ha koloa, fakamanamana, tā pe fakalavea'i, tutu mo e taumu'a ke fakahoko ha maumau. Kaekehe, 'e 'ikai lava ke fakahoko eni 'i he hia taaufehi'a kotoa pē. Hangē ko 'ení, 'i 'Aotearoa New Zealand, ko e kaiha'a hae fale (burglary) mo hono ngāue'aki ha 'one (explosives) ko e ongo hia taaufehi'a ia.

Fehu'i 7: Kapau 'e tali 'a e founga ke fokotu'u ha ngaahi hia taaufehi'a tu'upau (specific hate crime) , ko e hā e ngaahi hia 'oku totonu ke fakakau mai ki ai? Ko e hā hono 'uhinga?

Lelei mo e kovi

71. 'E 'i ai'a hono lelei 'o e ngaahi hia taaufehi'a 'e ni'ihī pau 'i hono fakafehoanaki mo e founga Fakalahi Tautea (aggravation mode). Hangē ko eni, 'e lava ai ke:
- fakamahino mo'oni ai 'a e mafatukituki 'o e hia taaufehi'a;
  - lelei ange 'a hono lekooti mo tokanga'i 'o e hia taaufehi'a;
  - 'e lahi ange 'a e ngaahi hia 'oku fakatotolo'i mo faka'ilo ko e hia taaufehi'a;
  - liliu ai 'a e sio 'a e kakaí 'aki hono malanga'i ke nau 'ilo 'a e maumau 'oku fakatupu 'e he hia taaufehi'a;
  - ke ma'a ki he vakai 'a e faka'iloá, he 'e fiema'u ke fakamo'oni'i 'a e fakalanga taaufehi'a 'i he fakamaau'angá 'o 'ikai toe veiveiua (tukukehe ka tali halaia 'a e faka'iloa).
72. 'E 'i ai 'a e matu'utāmaki'anga 'i he founga fokotu'u ha hia taaufehi'a pau. Hangē ko eni:
- 'E 'ikai lava ke kau e hia taaufehi'a kotoa pe ai. 'E 'i ai e fa'ahinga tenau fakakaukau 'oku 'ikai ke ma'a pe totonu e founga ko eni.
  - 'E lava ke ne loloa atu ai e hopo hiá, toe fihitu'u ange mo lahi 'a e fakamolé. 'E lava foki ke toe si'isi'i ange ha tali halaia 'a e kau

faka'iloá. 'E fiema'u ke fakamo'oni'i 'e he talatalaakí 'i he fakamaau'angá na'e fakatupu 'a e hiá 'e he taaufehi'a , 'a ia 'e fiema'u ai mo ha ngaahi fakamo'oni lahi ange mei he kau fuahiá mo ha kau fakamo'oni kehe.

- 'E lava foki ke pulia 'o 'ikai fakatokanga'i 'a e fakatupu 'e he taaufehi'á, 'i he ngaahi hopo 'e ni'ihi. Hangē ko 'ení, 'e lava pē ke faka'ilo 'e he talatalaakí ha taha 'aki ha "tefito'i hia" 'o 'ikai ke faka'ilo'aki 'a e hia taaufehi'á, he 'e ala faingofua ange ke tali halaia 'a e faka'iloá ki he tefito'i hiá.
- 'E mamafa ange 'a e maumau'i 'o e hia fakalanga 'e he taaufehi'a (hate motivation) 'i hono fakahoa mo e hia Tautea Fakalahi (aggravating factors) 'o (hangē ko ha fakamamahi'i na'e fu'u fakavalevale pe ko ha fuahia na'e fu'u laveangofua).
- Ko hono tautea fefeka ange 'a e kau faihiá makatu'unga 'i he 'enau taaufehi'á (motivation), 'e lava ke uesia ai 'enau tau'atāina ke lea mo e fakahā 'enau fakakauká. Ko hono fakatotolo'i 'o e ngaahi fakakaukau mo e tui 'o e faka'iloá 'e lava ke ne lolomi mo uesia lahi ai 'a e tau'atāina lea mo e fakakauká.
- 'E ala lahilahi ange ai 'a ke faka'ilo hia taaufehi'á 'a e kakai tokosi'i ange 'i he fonuá ni (minorities) mo kinautolu 'oku masivesiva faka'ekonomiká (tautautefito ki he kau Māori, 'a ia 'oku tokolahi taha 'enau 'i he fakamaau'anga hiá, 'o kau ai mo hono tukuaki'i ko e kau faihia taaufehi'a).

Mōtolo tuifio Scotland

73. 'I he malumalu e mōtolo ko ení, 'e lava pe ke ui ha hia ko e 'hia-fakatupu mo fakalahi" 'aki 'a e taaufehi'a. Kuopau ke fakahā 'e he talatalakí ko e hiá na'e fakalahiange 'aki 'a e taaufehi'a 'a e faka'iloá pea kuopau ke fakamo'oni'i ia 'i he hopó (tukukehe ka tali halaia 'a e faka'iloá). 'Oku fakakau ki he hilifaki 'o e tauteá 'a e fakatupu mo fakalahi'aki 'a e taaufehi'á, ka 'oku 'ikai ke liliu ai 'a e tautea taupotu ki he hiá. 'Oku tala mo mahino 'i ha halaia, ko e hiá ko e hia taaufehi'a.

74. Hangē ko e mōtolo fokotu'u hia tu'upaú (specific offence model), ko e mōtolo tuifio Scotland, 'oku toki ngāue'aki pe ia ki he ngaahi 'ulungaanga malu'i pau (specified protected characteristics).
75. Ko e mōtolo tuifio Scotland, 'oku meimei tatau hono lelei mo hono kovi pea mo e mōtolo fokotu'u hia tu'upaú. Ko e ngaahi tefito'i faikehekehé he 'oku:
- 'ikai ke ne fakalahi 'a e tautea taupotu ki he ngaahi hia taaufehi'a (ko ia 'e ngali lelei ange ai 'a e hia tu'upaú (specific offences) ke mahino ai 'oku mamafa 'a e hia taaufehi'a;
  - lahi ange ai 'a e hia taaufehi'á he 'oku fakakau mai ki ai ha fa'ahinga hia pē;
  - 'oku faingofua ange, koe'uhí he 'e 'ikai ke toe tñaki mai ke lahi ange ai ha ngaahi hia taaufehi'a.
76. Ko ha fakaanga ki he mōtolo tuifio Scotland, he 'e 'ikai 'aonga ke feinga 'a e talatalaaki ke nau fakamo'oni'i 'i he hopó na'e fai 'a e maumaulaó koe'uhi ko e taaufehi'a, he 'oku tatau pe 'a e tautea taupotu 'o e hia na'e fakatupu 'e he taaufehi'á mo e hia 'oku 'ikai fakatupu 'e ha taaufehi'a.

Fehu'i 8: 'Oku totonu nai ke 'i ai ha mōtolo fakalao makehe, hangē ko e ngaahi hia taaufehi'a tu'upaú pe mōtolo tuifio Scotland, ke ngāue'aki 'i Aotearoa New Zealand? Ko e hā hono 'uhingá pea kapau 'oku 'ikai, ko e ha ha'o 'uhinga ki ai?

'Oku totonu ke kei tauhi pe 'a e mōtolo Fakalahi Tauteá kapau 'e tali ke fai ha fokotu'utu'u fakalao fo'ou?

77. 'E lava pē ke ngāue'aki 'a e mōtolo feohi Scotland mo e mōtolo hia tu'upaú fakataha mo e mōtolo Fakalahi Tauteá. Kapau 'e tali ke fai ha fokotu'utu'u fakalao fo'ou, 'oku mau fie'ilo pe 'oku totonu ke kei tauhi pe mo e mōtolo Fakalahi Tautea lolotongá.
78. Ko e ngaahi lelei 'o hono ngāue'aki 'o ha mōtolo fo'ou fakataha mo e mōtolo Fakalahi Tauteá ko e:
- lava ke kei faka'aonga'i pe 'a e ngaahi lelei 'o e mōtolo hia tu'upaú pea mo e mōtolo tuifio Scotland.

- ko ha ngaahi hia taaufehi'a 'e 'ikai ke fakakau mai 'i hono faka'aonga'i 'o ha mōtolo fo'ou, 'e lava ke faka'aonga'i ai 'a e founga Fakalahi Tauteá ia (sentence aggravation).

79. Ko e pango lahi taha 'o hono ngāue'aki 'o ha mōtolo fo'ou fakataha mo e Fakalahi Tauteá (sentence aggravation) he 'e toe fihitu'u ange ai 'a e lao. 'E fiema'u leva ia ke 'i ai ha ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e taimi 'e ngāue'aki ai 'a e Fakalahi Tauteá. Hangē ko eni, 'e mei lava nai ke ngāue'aki ia kapau na'e hanga 'e he loea talatalaaki 'o faka'ilo 'a e faka'iloa 'aki ha hia taaufehi'a tu'upau ka na'á ne pehē 'e ia ke 'oua 'e faka'ilo?

Fehu'i 9: Kapau 'e ngāue'aki 'a e founga hia taaufehi'a tu'upaú (hate crime offences) pe mōtolo tuifio Scotland, 'oku totonu nai ke kei tauhi pe mo e mōtolo Fakalahi Tautea?